

Kutadgu Bilig’de Geçen ve Komul Ağzı’nda Korunmuş Olan Bazı Fiiller Üzerine

Mihriğül Helil*
(Pekin – Çin)

Özet Kutadgu Bilig’in dil özellikleri hakkında dünyada çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bununla beraber Kutadgu Bilig’in dilini günümüz Türk dilleriyle karşılaştırmalı olarak ele alan çalışmalar oldukça azdır. Oysa bu konu Kutadgu Bilig araştırmaları için büyük önem arz eder.

Bilindiği gibi, Uygur yazı dili Gulca ve Ürümçi ağızlarının etkisinde şekillenmiş bir yazı dili olup, yazı dili resmi olarak belirlendiği günden bu yana Çağdaş Uygurcanın diğer ağızlarını belirli düzeyde etkilemektedir, özellikle günümüzde bu etki her zamankinden daha derin biçimde görülmektedir. O yüzden Uygurcanın ağızları üzerine çeşitli alanlardaki araştırmaların bir an evvel yapılması gerekmektedir. Günümüz Uygurcasının ağızları içinde Komul Ağzı eskicil unsurları daha çok taşıdığından biraz farklıdır. Bu sebepten Çin’de Komul ağzında bulunan Dîvânü Lugati’t-Türk’teki kelimeler hakkında pek çok araştırma yapılmıştır ancak Komul ağzıyla Kutadgu Bilig’deki söz varlığı üzerine karşılaştırmalı bir çalışma yapılmamıştır.

Bu makalede, Kutadgu Bilig’de geçen fiillerden, Uygur yazı dilinde ve Uygurcanın öteki ağızlarında görülmeyip Komul ağzında korunan fiiller üç kategoride incelendi. İlk önce Komul ağzında şeklen korunan fakat yazı dilinde farklı biçimde olan fiiller; akabinde şeklen yazı dilinde de görülen ancak anlam bakımından Komul ağzında korunmuş olan fiiller; son olarak hem şekil hem

---

* Institute of Ethnology and Anthropology, Chinese Academy of Social Sciences, mireguli@cass.org.cn; 0000-0003-4666-0576.

anlam bakımından yalnızca Komul ağzında görülen fiiller gösterildi.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Çağdaş Uygurca, Komul Ağzı, Söz varlığı, Fiil.

Abstract: Some Verbs Recorded in Kutadgu Bilig and Preserved in the Komul Dialect

Linguistic features of Kutadgu Bilig are well studied by researchers from all over the world. But the number of comparative studies between the language of Kutadgu Bilig and the contemporary Turkic languages and dialects is quite small. Nevertheless, this is a very important issue for Kutadgu Bilig research.

As well known, the Uyghur literary language has been formed under the influence of Gulja and Urumqi dialects. As the standard language affects every aspect of other dialects, even more than ever, Uyghur dialects have to be studied and recorded by researchers as soon as possible. Within contemporary dialects of Uyghur, the Komul dialect is distinguished having more archaic elements. For this reason, even though many studies have been done on the words which occur in Divanu Lugatit Turk and survive in Komul dialect in China; the comparison with Kutadgu Bilig's vocabulary has been dealt for the first time in this article.

In this paper we have categorized the verbs found in Kutadgu Bilig and preserved in Komul dialect but not in the literary Uyghur or other dialects' vocabularies, in three groups. The first group consists of the verbs which have a different form in the standard language but preserved in their original pronunciation in Komul dialect; in the second group are the verbs which can be found in the literary language in same form but in a different meaning while the original meanings are preserved in the Komul dialect; finally we have demonstrated verbs preserved only in the Komul dialect in terms of both the pronunciation and the meaning.

Key words: Kutadgu Bilig, Modern Uyghur, Komul dialect, vocabulary, verbs.

Giriş

11. yüzyılın büyük bilgini Yusuf Has Hâcib Balasagun'da yazmaya başladığı *Kutadgu Bilig* adlı yapıtını 1069 yılında Kâşgar'da tamamlayarak Karahanlı hakanlarından Ebû Ali Hasan ibn Süleyman Arslan Hakan'a sunmuştur. Kâşgar'da tamamlanan bu büyük eser, aynı devirde yazılan diğer büyük yapıt Dîvânu Lügâti't-Türk'le birlikte 11. yüzyıl Türk dilini genel hatlarıyla göz önüne sermektedir. 11. yüzyılda Karahanlı sahasında kullanılan bu Türk dili, Çağdaş Uygurca ve onun ağızlarında büyük ölçüde korunmaktadır. Bu nedenle KB'deki dil özelliklerini Çağdaş Uygurca ve onun ağızlarıyla karşılaştırmak Uygurcanın KB dilinin varisi olduğunu kanıtlamak için oldukça önem taşımaktadır. Öte yandan KB'nin Karahanlı Türkçesinin fonolojisine uygun olarak okunması ve anlaşılması için de Çağdaş Uygurca ve ağızlarının yardımına büyük ihtiyaç duyulmaktadır.

Komul, Çin Halk Cumhuriyeti'nde, Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yer alan tarihî bir vaha şehridir. Bugün bölgede 101.713 Uygur'un yaşadığı bilinmektedir (nüfus bilgisi için şu web sayfasına başvurulabilir: <http://www.hami.gov.cn/info/1042/15236.htm>). Kâşgar'da Satuk Buğrahan'ın 10. yüzyılda İslâm dinine girmesi ve akabinde İslamiyet'i devlet dini yapmasına karşın, Komul (o zamandaki adı Kamıl) ve çevresi ise ancak 15.-16. yüzyıllarda İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. İslâmiyet'in kabulü çok geç gerçekleştiği için, diğer Uygur bölgelerine göre KomAğ'nın söz varlığında eskicil öğeler daha fazla bulunmaktadır.

Makalemizde önce KB'de geçen fiillerden, biçim ve anlam bakımından KomAğ'da korunmuş olanlar seçildi; bu bağlamda seçilen her fiil ayrı madde başı yapıldı; her fiil için KB'den örnek beyit/mısra verildi; hemen altında ise Çağdaş Uygurcaya yapılan manzum aktarımına ve Arat'tan alıntılanan Türkiye Türkçesine aktarımına yer verildi. Sonrasında ise bu fiillerin KB ve Eski Türkçedeki anlamları üzerinde duruldu. Son olarak KomAğ'da korunmuş olan bu fiillerin UYD'deki anlamları ve Arat'ın çalışmasından alıntılanan anlamları gösterildi.

Söz konusu fiilleri yorumlarken KomAğ üzerine yapılan daha önceki çalışmalarda geçen fiilleri olduğu gibi aktardık; başka eserlerde

geçmeyen fiilleri ise KomAğ'ı konuşanlardan derlediğimiz dil malzemelerinden seçtik.

Makalemizde, KB'de geçen fiiller içinden UYD'de ve Uygurcann öteki ağızlarında görülmeyip KomAğ'da korunan fiiller üç kategoride incelendi. İlk önce KomAğ'da şeklen korunan fakat yazı dilinde farklı formda olan fiiller; akabinde ise şeklen yazı dilinde de görülen ancak anlam bakımından KomAğ'da korunmuş olan fiiller; son olarak hem şekil hem anlam bakımından yalnızca KomAğ'da görülen fiiller gösterildi.

1. KomAğ'da KB'deki Biçimiyle Korunan Fiiller

bat-

2530 **kapuğda batura yarumış künüg**

işikte patursun yoruğ tünni u

[= parlak güneşi de aynı kapıda batırmalıdır]

6303 **körürde yitürdüm yıradıñ batıp**

közümdin yokattim, yokaldıñ yütüp

[= görürken kaybettim; sen gözlerimden silinip, benden uzaklaştın]

Bu fiil UYD'de *pat-* biçimindedir. Milletler Yayınevinin yayımladığı KB transkripsiyonunda bu fiil *pat-* biçiminde yazılmıştır. Fakat fiilin öbür Eski Türkçe metinlerde **bat-** biçiminde olduğunu görmekteyiz (Clouston 1972, 298a). Bu nedenle, fiilin eski biçiminin KomAğ'da korunduğunu söyleyebiliriz. UYD'de bu fiil şu anlamlara gelir: 1. çökmek; 2. gömülmek; 3. dalmak (UTİL 1990, I 605). Fiilin bu anlamları KomAğ'da da korunmaktadır. Bu fiillerden başka KomAğ'da kelime başındaki /b/ sesinin korunduğu başka örnekler de vardır: *buroda-* 'kokmak' (UYD: purımağ), *bütün* 'bütün' (UYD: pütün). KomAğ'da karşıt örnekler de bulunur: *pikin* 'böğür' (UYD: biğin), *puğa* 'öküz' (UYD: buğa), *paçık* 'çamur' (ET: balçık), *pisat* 'mal' (UYD: bisat).

ınçıkla-

6407 **ökünçün yaturlar kör inçiklayu**

yaturlar puşaymanda inciklişip

[= bak, pişmanlıkla inleyip yatarlar]

6447 negü kelse yüdgil sen inçıklama

néme kelse yut sen, datlanma

[= ne gelirse, yüklen, şikâyet etme]

inçıkla- ‘inlemek, inildemek; sızlanmak, şikâyet etmek’ (Arat 1979, 183). UYD’de *incıkla-* ‘birer işni küçep kiliş üçün çınkalmak; birer nersini beriş eğir kelmek, tes kelmek // bir şeye sahip olmak için çalışmak, bir şey vermek ağır gelmek, zor gelmek’ (UTİL 1999, VI 369). Fiil KomAğ’da KB’deki şekliyle korunmaktadır. Bundan başka hece başında gelen /ç/ sesinin korunması aşağıdaki kelimelerde de görünmektedir, *çançı-* ‘sancımak’ (UYD: sanc-), *yançı-* ‘ezmek’ (UYD: yancı-), *kançuk* ‘kancık’ (UYD: kancuk). Bu örneği 100 yıl öncesi KomAğ’da da görmekteyiz, *yançıpto bér kızni // Bir kızı ezmiş* (Malov 1954, 76), *biri inçıklaydu // Biri inlemiş* (Malov 1954, 62). Bu sözcüklerin Eski Türkçedeki biçimine bakarsak, KomAğ’da /ç/ sesinin korunduğu görülmektedir, Örn.: *kançık* (Clauson 1972, 634 b), *yanç-* (Clauson 1972, 944 b), *sanç-* (Clauson 1972, 84 b)). Bu UYD’de hece başında gelen /ç/ KomAğ’da bazen /c/ye değişir, Örn.: *munca* ‘banyo’ (UYD: munça), *cimirla-* ‘parlamak’ (UYD: çimirla-), *tinci-* ‘sakinleşmek’ (UYD: tinçi-).

tişle-

4601 yégü alsa tişle uşak tançula

yémeklerni çişlep uşşak çayniğil

[= yemegi alınca, ısır ve ufak-ufak çiğne]

tüş-

489 muğadti muyanlıkta tüşti barıp

usapirhaniğa çüşüp muşlunup

[= canı sıkıldı; nihayet gidip]

KomAğ'da /ü, i/ ünlülerinin önünde gelen /t/ sesi, UYD ve diğer Uygur ağızlarının aksine, /ç/'ye değişmez. Yani KomAğ'da *tişle-* (Osmanof 1997, 152), *tüş-* (Osmanof 1997, 150) biçiminde görülür.

2. KomAğ'da Anlamı Korunan KB'deki Fiiller

alış-

2360 **yok erse yarıqlan bil alışp küreş**

yok erse, savut key, élišip talaş

[= yok ise, zihnini giy, düşmana sıkı-sıkı yapış ve güreş]

4111 **elig alışu tutşu yéme turmağıl**

ilik al salamni, ğapil bolmağıl

[= orada selam verirken de fazla laübal hareketlerde bulunma]

4305 **katılğıl qarılğıl alış hem beriş**

ketilğın, koşulğın, kil éliš-bériş

[= onlara katıl ve onlar ile münasebetini kesme]

4421 **negü kılsa bérgil alış hem bériş**

ularğa koşul, kil kéliş hem bérişmağ

[= onlara katıl, git ve onlar da sana gelsinler]

5032 **selām kıldı ötrü alıştı elig**

salamlar ile kol élišip şu an

[= selamlaşıp el sıkıştılar]

5684 **turup kirdiler ewke alşıp elig**

körüškeç öy içre kirdiler şu an

[= müsafaha ederek, birlikte eve girdiler]

alış- ‘beraber etmek, berabere yapmak, beraber paylaşmak’ (Arat 1979, 17), Tezcan **elig alış-** ibaresinde ‘el sıkışmak’tan bahsedildiğini; 4305. ve 4421. beyitlerde geçen **alış-** fiilinin ise ‘alışverişte bulunmak’ anlamında olduğunu belirtir (Tezcan 1981, 29). UYD’de bu kelimenin **élišmak** ‘özara uruşmak, küreş kılmak; rıķabetleşmek, teñ turmak // kendi arasında kavga etmek, güreşmek, rekabet etmek, bir hedef için çalışmak’ (UTİL 1999, VI, 124) anlamlarına geldiğini görmekteyiz, yine UYD’de **kol éliš-** ‘selamlaşmak, el sıkışmak’ birleşği de KB’deki **elig alış-** ile benzerlik göstermektedir. 4305. beytin Uygurca çevirisinde görülen **eliş-bériş** biçimi de UYD’de yaşamaktadır, ama bu fiilin başka türeme şekilleri UYD’de bulunmazken, KomAğ’da ise **élišmak** “téğişmek, almaşturmak; tutuşmak, çélišmak, uruşmak // değışmek; kavga etmek, savaşmak, güreş yapmak” (Ėopuri 1986, 277) olarak anlam açısından korunmuştur. Örn. *kitabıñni méniñki bilen élišamsen?* // Kitabını benimkiyle değıştirecek misin?

arta-

1082 **nelük köñlüñi artatur sen özün**

némişka köñülñi buzarsen özün

[= niçin böyle maneviyatını bozuyorsun]

2725 **uķ erse bitigçi bilig artatur**

pütükçi bolsa héris bilimni buzar

bitir umdu birle bitig artatur tama birle yazar, hėti buzular

[= kâtip haris olursa, bilgisini kötüye kullanır; tamah ederek yazar ve yazıyı tahrif eder]

2847 **elig teğrür aşka aşığ artatur**

tamaqqa tikip kol, tamaqni buzar

[=yemeğe elini sokar ve onu berbat eder]

4396 **qalı sökseler atı artap qalır**

eger sökse kimni sésiydu éti

[= eğer hicvederlerse, insanın adı daima kötü olarak kalır]

5226 **kılınç artatur hem ol edgü tuşu**

yamanlar küçiyip buzar enene

[= kötüler kuvvetlenir iyi an'aneleri bozarlar]

6480 **ajun barça bütrü tükel artadı**

cahan baştin ahır buzuldi pütün

[= dünyanın her tarafı baştan-başa bozuldu]

6489 **ajun boldı ahır törü artadı**

isizlerig edgü körü artadı

ahırlaştı dünya buzuldi qanun

yamanni körüp hem yahşilar bugün

[= dünyanın sonu geldi; nizam bozuldu, iyiler kötülere bakarak, değiştiler]

arta- 'bozulmak, kötüleşmek' (Arat 1979, 25) anlamına gelen bu fiil UYD'de *ada-* biçiminde görülür ve özellikle *iç* kelimesiyle birlikte ikileme olarak kullanılır, *içi ada-* "köñül azabiğa qalmaq; içi eçişmaq // gönül acısına düşmek, içi acımaq, Örn. *hapilik destidin içim adap ketti // Kızdığımndan içim acıdı; başkılarğa heset kılamak, kızğanmaq, tarlık*

kılmak, körelmeslik // başkalarını kıskanmak. Örn.: *u koşniliriniñ şalliriniñ étizğa patmay kalğiniñ körgende içi adap kéçilirimu uykusı kelmey yürdi // Komşularının pirinçlerinin çok iyi yetiştiğini görünce çok kıskandı ve geceleri de iyice uyuyamadı*” (UTİL 1999, VI 175). KomAğ'da bu kelimenin kullanımı UYD'ye göre daha çoktur. Mesela kavun ve karpuzların içinden bozulması anlamında da bu fiil /r/ sesi düşürülmeden kullanılır, *koğunla kerola ardakıptığı // Kavunlar epeyce bozulmuş. Bu fiil Eski Türkçede meyveler için de kullanılır, yemişiniz artamağay // Meyveleriniz bozulmasın; ädgü yemişig kuşlar artatır üçün // İyi meyveleri kuşlar bozduğu için*’ (Hamilton 1998, LXXXX, 7 ve LXXII, 8). KB ve DLT'de bu fiilden türemiş olan **artağ** ‘fena, bozuk’ kelimesi bulunmaktadır. Bu kelime de ancak sadece KomAğ'da bu biçimde aynı anlamda kullanılır, *ardağ* “bozulmak, sésimäk // bozulan, çürüyen. Örn.: *koğun sésip ardap kétiptu // Kavun çürüyüp bozulmuş*” (Çopuri 1986, 5).

edik-

347 isizlik edikmez neçe edlese

tüzelmes yaman, miñ tüzetken bilen

[= ne kadar uğraşılrsa uğraşılсын, kötü insan ıslah edilmez]

KomAğ.: *némıla kılsa yaman iyikmes*

edik- ‘ıslah edilmek, güzelleşmek, iyileşmek’ (Arat 1979, 143). Bu fiille ilgili aşağıdaki çalışmalar bulunmaktadır:

Clauson (1972, 52a)'da:

edik- Intrans. Den. V. fr. **e:d**; ‘to thrive, prosper, succeed’. Uyğ. VIII ff. Bud. (thus if a man has not faith) **ol kişi edkü umaz** ‘than man cannot prosper’ *TT V* 26, 118; Civ. (the strength of ancient kings will not be beneficial (**tusulmağay**) and the methods of modern sages) **edikmegey** ‘will not succeed’ *TT I* 107; o.o. 76, 118, 147 (**ağzan-**): **Xak.** x1 **KB isizlik edikmez neçe edlese** ‘wickedness does not prosper however hard it works’ 347: xiv *Muh* (?) *cāda* ‘to be excellent’ **edi:k-Rif.** 107 (only).

Clauson'a göre **edik-** fiilinin kökü **e:d**; 'to thrive, prosper, succeed' olmalıdır, fiilin anlamı da 'to prosper, to succeed' olmalıdır.

Erdal (1991, 494)'da:

ed+ik- 'to succeed in something etc.' is discussed in the *EDPT*. A. v. Gabain, the ed. of texts in which this verb occurs, takes it to be an *-(X)k-* derivate of *et-* 'to do, arrange, organise'. This suggestion is attractive semantically, but *et-* is written with I in Uigur, in particular in texts in which this verb is found. *ädik-*, on the other hand, is only once (in Suv 556,22) written as *edik-*; see Schulz, 1978: 39. From *äd* 'useful goods etc.', then, keeping *äd+gü* in mind.

Erdal *ädgü*'nün kökü sayılan *äd* 'useful goods etc.' kelimesine *+ik-* ekinin eklenmesiyle *äd+ik-* 'to succeed in something etc.' fiilinin ortaya çıktığını ileri sürer.

Röhrborn (2010, 129)'da:

ädik-/'DYK- < viell. denom. Nom. von → *äd* „Besitz“ usw. plus *+(X)k-*, *äd+ik-* (OTWF 494). Var.: 'YDYK- Suv 556:22. Konv.: *ä.-ü* TT V B 118. Verb: „**respektiert, beachtet werden // saygı gösterilmek, sayılmak, dikkat edilmek**“ (in Suv 556:22 Übers. von chin. *jing* [G. 2144] „respektvoll, aufmerksam sein“): *agzanmišsavi* < *ä.-di altun kümüş tæg* „die Worte, die du sprichst, werden respektiert wie Gold und Silber“ (u. ä.) TT I 147, 107. *ol kiši ä.-ü umaz* „diese Person kann nicht respektiert werden“ (?) TT V B 118. *ä.-miškä yavızlar ayagsız bolmiška ädgülär ...* „weil die Bösen Beachtung finden, aber die Guten nicht geehrt werden ...“ Suv 556:22 Var. Bln T III 56, 15 r. 3; TUBA 11, 141 m. In Wh: *ugramiš iš bütmez ä.-mäz* „die intendierte Sache kommt nicht zuende und wird nicht beachtet“ (?) TT I 76.

Röhrborn'un **ädik-** fiilinin anlamı üzerindeki görüşleri önceki çalışmalardan farklılık göstermektedir. Fiili 'saygı gösterilmek, sayılmak, dikkat edilmek' olarak anlamlandıran Röhrborn TT V B 118'deki *ol kiši ädikü umaz*'ı Bang-Gabain'in 'mensch .... nichts ausrichten' ve Clauson'un 'than man cannot prosper' şeklindeki yorumlarından farklı olarak emin olmamakla birlikte 'diese Person kann nicht respektiert werden (?)' şeklinde çevirir.

Dankoff'un (1983, 51) KB 347: *isizlik edikmez neçe edlese* ifadesinin çevirisi önceki araştırmacıların görüşleriyle uyumludur: 'a bad man never succeeds however much he tries'.

edik- fiili 16.yüzyıla ait olan Hadidi'nin *Tarih-i Al-i Osman* adlı manzum tarihnamesinde *eyik-* biçiminde karşımıza çıkar: *maraz gizeleyen eyikmez demiştir*, Tietze (2002, 691)'e göre kelimenin anlamı 'iyileşmek, hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak'tır.

edik- fiili KomAğ'da *iyik-* 'başarılı olmak, ilerlemek, gelişmek' biçiminde görülür (Bu fiil bundan önceki KomAğ ile ilgili eserlerde kayda geçmemiştir, bundan dolayı örnekler tarafımızca derlenen verilerden alındı). Örn. *u işi iyikmes bir edem* // O işi ilerlemeyen biri; *u bu yerge kegendin beri başkılar uni hês iyiktürmidi* // O buraya geldikten sonra başkaları yüzünden bir türlü başarılı olamadı; *hökömet bizni iyiktürümis dep etüştü* // Hükümet bizi ilerleteceğiz diye buraya getirdi.

Söz konusu fiilin KB'daki ve KomAğ'daki anlamı göz önünde bulunursa, Röhrborn'un soru işaretiyle anlamlandırdığı TT V B 118'deki **edik-** fiilini Clauson ve Erdal'ın önerdiği gibi 'to prosper' ya da 'to succeed in something etc.' olarak anlamlandırmak daha uygun görünmektedir.

esirke-

950 **öziçe esirker saran öz nejin**

bêhil öz mélidin özi kızğınar

[= hasis kendi malını kendisinden esirger]

3131 **men esirker-men emdi ay ögdülmişe**

ögdölmiş, men emdi teessupte men

[= çok teessüf diyorum]

3745 saña bérđi dünyā esirkemedi*saña berdi dünya, derih tutmidi*

[= o sana, hiç esirgemeden, dünya nimetlerini verdi]

6528 esirkep açır-men saña ay yegitlik*derih, éçinurmen saña ey yigitlik*

[= ey gençlik, esef ederek sana kızıyorum]

esirke- ‘acımak, eseflenmek’ (Arat 1979, 160), **esirge-** ‘to pity’; Kıp. **esirge-** raxima ‘to pity’ (Clauson 1972, 252b). +irge- < irke- < irk- ‘biriktirmek, yağmak’ + -e- (Kaçalın 2010, 933). **ésirke-** ‘asrimak, avaylimak // esirgemek’ kelimesi UTİL’da geçmektedir ve ağızlarda yaşadığı belirtilmiştir (UTİL 1999, VI 83), Kasım (2013, 530)’da kelimenin Komul ve Lopnor ağızlarında görüldüğü kaydedilmiştir. Tömür (1988, 453)’de kelimeyi DLT’deki KomAğ’da korunan kelimelerin içinde sıralamış ve şu örneği vermiştir: *u nersilirini tolimu ésirkidi // O kendi eşyalarına çok dikkat etti; bugünkü méhmanni esirkidi // Bugünkü misafirlere çok dikkatli davrandı.*

suçul-**84 bu tul tonı suçlup ürüñ kedtim as***sélip tul kiyim, kiydim aq as kiyim*

[= şimdi bu dul libasını çıkarıp, beyaz kakımdan gelinlikler giydim]

393 suçulma meniñdin bu îmân tonı*méniñdin çuçulma, bu iman tonı*

[= üzerimden bu îmân libasını çıkarma]

4958 tüşüp kirdi ewke suçuldi tona

çüşüp kirdi öyge, yéşindi mana

[= inip, evine girdi ve elbiselerini çıkardı]

suçul- ‘açılmak, soyunmak, çıkarmak’ (Arat 1979, 408). KB’nin Çağdaş Uygurca manzum çevirisini yapanlar bu sözü şu şekilde açıklamıştır: “bu fiil Këdimki Uyğurçe **suçul-**, yeni salmaq, yeşmek (kiyim-kécekni) meniside bolup, hazir Kòmul şéviside *çuçul-* şeklide saklinip kalğan // bu fiil Eski Uygurcada **suçul-** şeklindedir, ‘(giyisiyi) çıkarmak, soyunmak’ anlamındadır, bugün KomAğ’da *çuçul-* biçiminde korunmaktadır” (Kütadğu Bilik 1984, 1361). *çuçulmaq* “kiyimini salmaq, yeşmek // soyunmak, çıkarmak. Örn. *çapinişni çuçulivet // Ceketini çıkarıver*” (Göpuri 1986, 110). Aşağıdaki kelimelerde Eski Türkçedeki /s/ sesi KomAğ’da /ç/’ye değişmiştir, krş.: *çaç* < *saç* ‘saç’, *çaç-* < *sanç-* ‘sançmak’, *çaşkan* < *sıçğan* ‘sıçan’, *çaçra-* < *saçra-* ‘sıçramak’, *çāca* < *salca* ‘alarlar (bir türlü böcek)’.

tamuz-

2715 kılıç kıan tamuzsa begi él alır

kiliç kıan témitsa bégi el alar

[= kan damlatırsa memleket alır]

tamuz- ‘damlamak’ (Arat 1979, 420). UYD’de bu fiile aynı anlamda olan *témit-*, *témitkuz-* biçimleri vardır. KomAğ’da ise ettirgenlik içeren *témiz-* fiili yaşamaktadır (Osmanof 1997, 151), Örn: *kéliç kıan temizsa bégi el alar // Kan damlatırsa memleket alır*. KB’deki 2715. beytin Uygurca çevirisinde KomAğ’da geçen biçimin kullanıldığını görmekteyiz.

yaz-/yazıl-

283 azıglıĝ eren berk tügenler yazar

casaretlik er çin tügenni yéşer

[= cesur insan sıkı düğümler çözer]

561 éwiŋe kélip kirdi yazdı ton a

öyige kirip saldı tonni mana

[= evine döndü ve içeri girip soyundu]

813 sewinçlig bolur anda yazılır qaşı

söyünüp éçilur yüzi hem kéşi

[= sevinir ve yüzü güler]

829 céçek yazılır anda tümen miŋ tüsig

céçek açılır anda tümen miŋ tusun

[= o zaman binlerce renkli çiçekler açılır]

3182 tügülmüş köñülni yazar beg sözi

çigilgen köñülni açar beg sözi

[= beyin fermanı halkın gönlünü avlar]

4756 yazıldı tedükte buşup qaş tüger

éçildi dégençe, kavağın türer

[= “yüzü güldü” derken, hiddetlenir, kaşlarını çatar]

yaz-/yazıl- ‘açılmak, çözülmek’ (Arat, 1979, 533). *tügün yazıldı* ‘düğüm çözüldü’ (Kaşgeriy 2008, III 55). bu fiil KomAğ’da *yez-* biçiminde korunmuş, yine Turfan ve Gulca ağzında da görülmektedir (Kasım 2013: 566), ama anlam bakımından sadece ‘çözmek’ anlamı bulunmaktadır. Örn.: *u tügünni yezdi* // O düğümü çözdü; *atni bağlaqtın yezdi* // Atın ipini çözdü (Tömür, 1988, 463); *bu mesilini kim yizalaydu* // Bu sorunu kim çözebilir; *üstüñdiki nimilerini yizewirip otasına* // Üstündekileri çıkartıp otarsana.

yalk-

6628 **üküş sözke yalkar bu yalnuş ire tola sözdin insan zérikip bara**

[= çok sözden insan usanır ve bıkar]

yalk- ‘usanmak, bıkmak’ (Arat 1979, 518). Kaşgarlı Mahmud da bu sözü kaydetmiştir ve şöyle örnek vermiştir: *ol yağka yalkdı* ‘o yağdan bıktı’ (Kaşgariy 2008: III 591). Nevâî eserlerinde bu söz şöyle geçmektedir, *kulagım yalkıban él kargaşıdın* ‘Halkın gürültüsünden kulaklarımın zarı patladı’ (Kaçalın 2010, 806). Bu söz daha önceki KomAğ’ı üzerine yapılan çalışmalarda geçmemektedir. Oysa bu söz KomAğ’da KB’deki anlamıyla yaşamaktadır. Örn.: *u bu yerdin kerola yéliqip ketti* // O buradan çok usandı; *mamam maña bu kaçlarını yéliqip ketsej ye dep berdi* // Ninem bana bu kuru meyveleri usandığın zamanlar yersin diye verdi.

yay-

2744 **könül yaymasa ötrü tutmasa muni**

könülge şübhiler çüşermise ger

[= beyin gönlüne şüphe girmemesi ve onu hizmette tutması]

yay- ‘yaymak’ (Arat 1979, 533). Bu yorumlamanın yanlış olduğunu Tezcan ortaya koymuştur. Tezcan, bu fiilin Türkiye Türkçesindeki karşılığının ‘sarsmak, çalkalamak’ olması gerektiğini göstermiş ve bu sözün en eski biçiminin Halaççada *yā-* ‘yayık çalkalamak’ şeklinde yaşadığını söylemiştir (Tezcan 1981, 72). KomAğ’da bu fiil *-ka-* eklenerek kullanılır. KomAğ’ın telâffuz özelliğine göre buradaki /y/ sesi telâffuz edilmiyor. *yāka-* ‘çaykımak // çalkalamak’ (Osmanof 1997, 229), *çinini yākevesina* // Bardağı çalkalasana (yıkamak için) (Tömür 1988, 465), *çamçini neççe kêtım yākwedim* // Ceketini birkaç defa çalkaladım. KomAğ’da bu *yāka-* fiili sadece nesnelere yıkamak için kullanılıyor, başka şeylerin çalkalanması için UYD’deki *çayka-* fiili kullanılır.

2. Şekil ve Anlam Bakımından KomAğ'da Korunan KB Fiilleri

emge-

332 **bu iki bile tutçı emger et öz**

çéker ten hemişe bulardin ziyan

[= bu ikisinin yüzünden vücut daima eziyet çeker]

429 **şam basutçı telim bolsa beg emgemez**

yardemçi köp olsa, begke cevr kam

[= yardımcı çok olursa, bey zahmet çekmez]

565 **küsüş neñ tilep bulmaz emger üküş**

tépilmas eziz, köp kılsa ecir hem.

[= insan aziz olan bir şeye malik olmak için çok zahmet çeker de onu yine elde edemez]

689 **tatıǵnı tilep er kör emger katıǵ**

bu lezzetni izdep kişi kıynilur

[= zevk için de insan zahmete katlanır]

2978 **özin emgetür beg sewinçin şolur**

tilep beg söyünçin özi emginur

[= beyinin huzurunu temin için, kendisi zahmet çeker]

3831 **şalı bardıñ erse öz emger küçün**

eger barsañ emgek çékersen he dep

[= eğer gidersen, kendi-kendine eziyet vermiş olursun]

3960 ayur ay kıadaşım nelük emgedin

dédi: ey kıayaşam néçün emgidin

[= dedi:-- ey kardeşim, neye zahmet ettin]

5020 elig aydı emgep yügürdüñ üküş

élig éytti: emgep yügürdüñ tola

[= hükümdar şöyle dedi:-- çok koştun ve çok zahmet çektin]

6083 bu kün yatma emge işiñni itin

bu kün yatma, kıynal, işiñ teyyar et

[= bugün yatma, zahmet çek, işini tanzim et]

Karahanlı Türkçesinde **emge-** ‘emek çekmek, zahmet çekmek’ (Kaşğeri 2008, I 374), ‘zahmet çekmek, eziyet çekmek’ (Arat 1979, 147) manalarındadır ve bu kökten türeyen **emgek, emgeklen-, emgen-, emget-, emgeş-** biçimleri de bulunmaktadır. Günümüzdeki UYD’de ve onun başka ağzlarında sadece **emgek** ‘ekli ve cismani cehette kılingan iş, paaliyet, siñdürülgen ecir, méhnet // aklı ve fiziksel olarak yapılan iş, hareket’ (UTİL 1990, I 303) biçiminde görülür. KomAğ’da ise *koli emgeklik* ‘hırsız’ (UYD: oğri) (Abdulla 1985, 34); *emgen-* ‘eziyet çekmek’ (UYD: capa çekmek), emginiş ‘eziyet’ (UYD: capa) (Osmanof 1997, 133); *emgeklik* ‘şor péşanilik, teleysiz, capakeş // alınyazısı kötü olan, talihsiz, cefakeş’, *emgekşa* ‘capakeş // cefakeş, cevir ve cefa çeken’, *emgiki kéyiş-* ‘nes basmak, işi tetürige örülmek, işi oñşalmaslık, ilgiri kelmeslik // şansızlık, işi ters gitmek, bahtı kapalı olmak’. Örn.: *bu baliniñ emgiki kéyişip késili kıoyuş bermey ketti* // Bu çocuk talihsiz olduğundan hastalığı bir türlü iyileşemedi, *emgek* ‘capa, ğurbetçilik, kıyinçilik // cefa, zorluk, güçlük’. Örn.: *emgek tartmak* // cefa çekmek, *emge-* ‘çarçımak, harmak, talmak // yorulmak’ (Ğopuri 1986, 23) biçimlerinde görülür. Bu biçim yüz yıl öncesi KomAğ’da da tanıklanmaktadır: *orvani haydap emgekni tartқан* // Araba sürüp cefa

çeken (Malov 1954, 79). KomAğ'da bu kelimenin fiil biçimi ve anlamı aynen korunmuştur.

bulğa-

2336 **qalın sü yayılsa için bulğaşur**

köp esker yéyilsa içi bulğişar

[= kalabalık ordu yayılınca, içinden karıştır]

KB'de bu fiil sadece **bulğaş-** şeklinde görülür, ama KB'de bu kökten türeyen **bulğak, bulğa-** gibi kelimeler de bulunmaktadır. Bu fiil Eski Türkçede şu anlamlara gelmektedir. 'karışmak' (Arat 1979, 115), 'bulandırmak, karıştırmak, bulanıp kusayazmak; öfkelenmek' (Kaşğeri 2008, II 344), 'to confuse, disturb (someone), produce a state of disorder' (Clouston 1972, 336 b). Nevâî eserlerinde *koy kanığa bulğap* 'koyun kanına bulayıp' biçiminde görülmektedir (Kaçalın 2010, 373). UYD'de **bulğa-** "1.kir kılmak..., 2. kara sürkimek..., 3.paskina nersini arılaştırmaq..., 4.baş ve kolini aylandurup bêşaret bermek; cavap bermek // 1. kirletmek; 2. (mec.) kara çalmak, lekelemek, itibarını düşürmek; 3. (mec.) içine temiz olmayan şeyleri karıştırmak, bulamak; 4. baş ve eli sallayarak işaret etmek, cevaplamak" (UTİL 1990, I 507). 2011 yılında yayımlanan tek cildli *Hazırkı Zaman Uyğur Tiliniñ İzahlıq Luğiti*'nde (2011, 155) kelimenin 5. anlamı eklenmiştir: "şiltimaq // (el) sallamak, el kol yapmak". Kelimenin başka ağızlarda kullanılmayan bu 5. anlamı ise KomAğ'ına özgüdür. **bulğa-** "pulañlatmaq, şiltimaq // sallamak, Örn.: *qolunı bulğımay gep kıil // Elini çok sallamadan konuş*" (Ğopuri 1986, 37), Bütün bu anlamlarının yanı sıra **bulğa-** fiili KomAğ'da 'bozmak, karıştırmak' anlamında da kullanılır. Örn.: *u şaltak urup bir amdan kêtıp barğan işni bulğidi // O sözünde durmadan çok iyi giden işi bozdu*'.

imle-

621 **ilig imledi kelgil oldur berü**

kel oltur, dedi uni imlep élig

[= gel, buraya otur— diye işaret etti]

768 baqıp kördi ilig közin imledi

karap birdem élig közin imlidi

[= sonra başını kaldırıp, ona baktı ve gözü ile işaret etti]

955 orun bérdi oldur téyü imledi

o run berdi, oltur déban imlidi

[= ona yer gösterdi ve oturması için işaret etti]

4897 ilig imledi bérdi oldruğ orun

élig imlidi, olturuğ cay bérrip

[= hükümdar işaret etti ve ona oturacak yer gösterdi]

5642 bu kün boldı élgın özüm imleme

işaret kıurmen bu kün kolle, baq

[= bugün ben artık insanlar ile ancak işaretle anlaşır oldum]

imle- ‘işaret etmek; göstermek’ (Arat 1979, 197) < **im** ‘işaret, im’ (Kaşgeriy 2008, I 54). KomAğ’da *imbe* biçiminde aynı anlamda korunmuştur. Fiil olarak *imleş-* ‘ima kılışmaq // birbirine işaret etmek’. Örn.: *ular imleşti // Onlar birbirine işaret ettiler* (Abdulla 1985, 34).

kigür-

A25 maşrıq meliki tawğaç buğra han üskiğe kigürmiş-turur

meşrik şahı tavğaç buğrahan hozuriğa sunğandır

[= meşrik meliki Tavğaç Buğra Han huzuruna sunmuş]

B31 kigürmiş muñar kör kamuğ éldeki

aña türlük atlar koyulmuş kara

[= bunun için ne türlü adlar kullanılmıştır]

2370 erigde bir ança busuğka kigür

çiriktin bir kısmını koy möktürüp

[= askerın bir kısmını pusuya yatır]

3293 élig aldı éwke kigürdi bat a

kolın tutti, öyge başlıdı şuan

[= elinden tutup hemen içeri aldı]

kigür- ‘girdirmek, içeri sokmak’ (Arat 1979, 256) < *kī-; krş. **kir-** “girmek” < *ki-r-, ayrıca benzer bir yapı için krş. ET **olor-** “oturmak” ve **olğurt-** “oturtmak” (Taş 2009, 176). Bu anlam açısından UYD’deki ettirgenlik eki -GUz ve -DUr eklerinin eklenmesiyle ortaya çıkan *kirgüz-*, *kirdür-* fiillerine benziyor. Fakat KomAğ’da *kigür-* biçimi de kullanılıyor. Bu fiil bundan önceki KomAğ ile ilgili eserlerde bulunmuyor. Örn.: *ukañni öyge kigüreveçu // Küçük kardeşini eve girdirsene; muşu bir kêtım kigürevesine // Beni bir defa soksana içeriye.* Bu biçim KomAğ’da sık sık kullanılır.

öp-

451 kayu kélđi öpti éligke éşik

biri öpti kélip işikin yana

[= kimi gelip, onun eşiğini öptü]

939 yér öpti kör ay toldı turdı örü

yer öpti aytoldı, tik turdı şuan

[= Ay-Toldı yer öptü, ayağa kalktı]

öp- ‘öpmek’. Bu söz UYD’de kullanılmamasına rağmen KomAğ’da halen yaşamaktadır. *öpmek* “söymek // öpmek, Örn.: *cenim kozam öpüp koyçu // öpmek, canım kuzum, beni öpsene*” (Tömür, 1988, 446).

Sonuç

Makalemizde KB'de görülen fiillerden UYD'de bulunmamasına rağmen, KomAğ'da korunmuş olan fiilleri ele almaya çalıştık. Tabii ki, buradaki 18 fiilden başka yüzlerce fiil KomAğ'da yaşamaktadır, biz sadece UYD'de bulunmayan fiilleri gösterdik, üstelik KomAğ'da bulunan ancak makalemizde yer almayan başka fiiller de olması büyük olasılıktır. Bundan sonraki araştırmalar neticesinde bu fiiller ortaya çıkacak ve KB'deki daha çözülmemiş olan ya da yanlış yorumlanan ifadeler çözüme kavuşacaktır.

Kısaltmalar

ET: Eski Türkçe

DLT: Dîvânü Lugatit-Türk

KomAğ: Komul Ağzı

KB: Kutadgu Bilig

krş.: karşılaştırmamız

Örn.: örneğin

UYD: Uygur Yazı Dili

UTİL: Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti

Kaynaklar

ABDULLA, Arslan (1985), “Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ Komul Şévisi Heqqide Deslepki İzdiniş”, *Til ve Tercime*, 1985 Mehsus sani, Ürümçi, 30-42.

ABDULLA, Arslan (2009), “Komul Şévisidiki Qedimki Uygur Tili Terkipleri”, *Şincañ Unévirsiteți İlmîy Journili*, 2009, S.4, Ürümçi, 1-9.

ARAT, Reşid Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig I: Metin*: TDK Yayınları, Ankara.

- (1959), Yusuf Has Hâcib: *Kutadgu Bilig, II: Çeviri*: Ankara: TDK Yayınları II. Dizi, Ankara.
- (1979), *Kutadgu Bilig, III: İndeks* (İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal ERASLAN, Osman Fikri SERTKAYA ve Nuri YÜCE), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 47, Seri: IV - Sayı: A 12, İstanbul.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- DANKOFF, Robert (1983), *Yūsuf Khāss Hājib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*, Publications of the Center for Middle Eastern Studies, No. 16, University of Chicago Press, Chicago.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. 1-2. Wiesbaden
- ĞOPURİ, Ğulam (1986), *Uyğur Şéviliri Sözlüki*, Milletler Neşriyatı, Pekin.
- KAÇALİN, Mustafa S. (2010), *el-lugatu 'n-neva'iyye ve 'l-istişhadatu 'l-cagata'iyye Nevâyi'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kasım, Muhebbet (2013), *Hazirki Zaman Uyğur Tiliniñ Diyaléktiriniñ Fonétika, Grammatika ve Léksikisi Üstide Sélişturma Tetkikat*, Milletler Neşriyatı, Beijing.
- KAŞĞERİY, Mehmud (2008), *Türkiy Tillar Divani*, Şıncañ Hëlķ Neşriyatı, Ürümçi.
- MALOV, Sergei Efimovich (1954), *Uigurskii iazyk, Khamiiskoe narechie. Teksty, perevody, i slovar'*, Akademiia nauk, Moscow.
- OSMANOF, Mirsultan Başçilikidiki Ğomul Şévisini Tekşürüş Mehsus Guruppisi (1997), *Hazirki Zaman Uyğur Tiliniñ Ğomul Şévisi*, Şıncañ Pen-Téhnika Neşriyatı, Ürümçi.

- RÖHRBORN, Klaus (2010), *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung: I. Verben. Band 1, ab- — äzüglä-*. Stuttgart.
- Şıncaŷ Uyğur Aptonom Rayonluğ Milletler Til-yézik Hizmeti Komteti (1990-1998), *Uyğur Tiliniñ İzahlığ Luğiti, I-VI*, Milletler Neşriyati, Pekin.
- Şıncaŷ Uyğur Aptonom Rayonluğ Milletler Til-yézik Hizmeti Komteti (2011), *Hazırkı Zaman Uyğur Tiliniñ İzahlığ Luğiti*, Şıncaŷ Helğ Neşriyati, Ürümçi.
- Şıncaŷ Uyğur Aptonom Rayoni İctimaiy Penler Akademiyesi Til Tetkikati Orni (2007), *Hazırkı Zaman Uyğur Tiliniñ Diyalékt-Şeviliri Luğiti*, Milletler Neşriyati, Pekin.
- Şıncaŷ Uyğur Aptonom Rayoni İctimaiy Penler Akademiyesi Milletler Edebiyati Tetkikati İnstitutu (1984), *Qutadgu Bilik*, Manzum Çeviri, Milletler Neşriyati, Pekin.
- TAŞ, İbrahim (2009), *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEZCAN, Semih (1981), “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *Bellekten XLV/2* (178), 1981, 23-78.
- TİETZE, Andreas (2002), *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati*. Vol. 1. İstanbul - Wien.
- TÖMÜR, Abdurékıp (1988), “Divan Tili bilen Uyğur Tiliniñ Qomul Şevisiniñ kışkıçe sélişturmisi”, *Qomul Tariğ Matériyalliri*, 1988, S.1, Qomul, 442-472.